

A brazil futball: társadalmi konfliktusok és nemzeti identitás

José Sergio Leite Lopes

A futball gyors térhódítását Brazíliában jól mutatja, hogy a feketék és a meszticek már viszonylag korán és nagy számban csatlakoztak a legjobb brazil csapatokhoz. A sportág populáris voltát bizonyítja, hogy valamennyi társadalmi osztály elsajátította és a magáénak érezte – ez azonban még korántsem jelentette azt, hogy mindegy lett volna, milyen a játékosok bőrszíne vagy „nemzetisége”.

A labdarúgás gyors népszerűvé válásának és professzionalizálódásának angol modelljét több ország, köztük Brazília is követte, a folyamat lejátszódásához azonban csaknem ötven évre volt szükség. Az angol futballt a helyi elitek ismertették és kedveltették meg az adott országokban.

A jelen cikk azokat a társadalmi ellentmondásokat elemzi, melyek abból fakadtak, hogy Brazíliában e kezdetben arisztokrata időtöltést később az alsóbb néposztályok is gyakorolni kezdték, s ez fokozatosan az amatőrizmusból a professzionalizmusba való átmenethez vezetett. Ez az átmenet elősegítette ugyan az alsóbb néposztályok, különösen a feketék és a meszticek különböző klubokba való felvételét és sikeres pályafutását, a rasszista előítéletek és gyakorlatok azonban új formában tovább éltek, sőt a vereségek után, így az 1950-es és az 1954-es világbajnokság idején, felerősödtek. 1958-ban és 1962-ben hiába nyerte meg a brazil válogatott a világbajnokságot – s tette ezzel átmenetileg ellenkező előjelűvé a rasszista sztereotípiákat, amikor is az alsóbb néposztályok játékművészetének csípős kritikáját a nemzetközileg elismert brazil stílus pozitív átértékelése váltotta fel –, az 1966-os vereséget követően több elemző és edző is elavultnak, korszerűtlennek bélyegezte a brazilok játékát az új „európai totális futballhoz” képest. Így az 1974-es és az 1994-es világbajnokság közötti időszakban még jobban felerősödött az a diskurzus, mely a támadó stílusú művészi labdarúgást az eredménycentrikus, védekező futballal állította szembe.

Az 1933-ban elkezdődött professzionalizálódási folyamat kedvezett az egyszerű származású játékosok nagyarányú felemelkedésének, akiknek azonban a profizmussal járó szabályok elsajátítása, a hivatásos karrier által támasztott elvárások interiorizálása egyáltalán nem jelentett könnyű feladatot. A brazil labdarúgási stílus alapvető jellegzetessége, hogy feltételezi az ügyességet és a játék örömet, szerkesztését tekintve pedig homológ az alsóbb néposztályok egy részére jellemző hedonista életvitellel. Kevés játékosnak sikerült megőriznie ezt a fajta életstílust, s

együttal kialakítania a sikeres karrierhez szükséges fegyelmet. Domingos da Guiának és Pelének sikerült (vagy említhetnénk még Nilton Santost és Zicót is), míg Leônidas da Silvának, különösen pedig Garrinchának, a brazil játéktílus forradalmi megújítóinak nem kis nehézséget okozott ez a feladat.

A brazil elitek futballja

Míg Nagy-Britanniában a labdarúgás az Angol Bajnokságnak és a hivatásos sport kialakulásának köszönhetően vált népszerűvé, addig a futball nemzetközivé válása a kezdeti időkben az adott ország elitjei és az angol intézmények közötti kapcsolatok eredménye volt. Brazíliában például úgy indult hódító útjára a futball, hogy az angol matrózok, illetve az angol vállalatok alkalmazottai által játszott meccsek odavonzták a brazil társadalmi elit ifjú tagjait: az angliai, svájci vagy német tanulmányaik befejeztével hazatért volt diákokat, akik aztán állandó csapatokat szerveztek a már létező vagy újonnan alapított otthoni egyesületeken belül. Charles Miller például, aki angol apától és brazil anyától származott, és Southamptonban végezte tanulmányait, 1894-ben, hazatérve São Paulóba, két bőrlabdát és egy mezt is magával hozott a csomagjai között. Oscar Cox, egy két generáció óta Rio de Janeiróban élő angol család fia 1897-ben, Lausanne-ból hazaérkezve, futballesapatot alakít. Miller a São Pauló-i Atlétikai Klub krikettjátékosait téríti át a labdarúgásra, Cox pedig három évig dolgozik azon, hogy az apja által alapított riói Krikett- és Atlétikai Szövetségen belül megszervezzon egy brazilokból álló csapatot. Nem sokkal ezután, 1902-ben közreműködik a Rio de Janeiró-i Fluminense Futballklub – az első brazil labdarúgó-egyesület – megalakításában.

A futballklubok tagjai tehát a riói és São Pauló-i tehetős családok fiai közül kerülnek ki. Ugyanezek a fiatalok korábban, egészen a húszas évekig, az evezős-klubokba jártak. Az egyik ilyen evezősklub – a Flamengo, amely a harmincas évek végétől Brazília legnépszerűbb futballklubja lesz – először például nem volt hajlandó labdarúgócsapatot létesíteni. Az evezés kedvelői ugyanis a labdarúgást – a sok „futkározás és ugránozás” miatt – férfiatlan sportnak tekintették. A tekintélyes Fluminense Futballklub azonban fokozatosan a riói elit fontos találkozóhelye lett, s a Rio de Janeiró-i jó családok öltönyös, nyakkendőös, kalapos uraiból, elegáns fiatal lányaiból és asszonyaiból álló előkelő közönséget vonzotta a stadionba. A játékosok és a közönség ugyanahhoz a világhoz tartozott, s a labdarúgás egyfajta elitéletmóddá vált. Létrejött néhány kifejezetten egyetemistákból álló futballcsapat, köztük a Botafogo Futebol e Regatas és az América Futebol Clube a város északi részén, vagy a szinte teljes mértékben orvostanhallgatókból alakult Flamengo.

A futball kedvelői tehát, akik a Rio de Janeiró-i társadalom előkelő rétegeiből kerültek ki, a 20. század elején mind egyetemisták voltak. A labdát és a futballcipőket Angliából hozatták. A gyep is a játékosok tehetős voltát hirdette. Ezzel szemben az alsóbb néposztályok tagjai mezítláb rúgták a harisnyából varrt labdát a grundokon. Ezek a gyerekek és fiatalok labdaszedőként vagy az alsó lelátók álló közönségeként, a stadion legolcsóbb helyeiről nézhették végig a nagy csapatok ál-

tal vívott mérkőzéseket. A külvárosokban, az egyszerű nép lakta negyedekben is lehetőségük nyílt egy-egy meccs megtekintésére, mivel egyre több gyárigazgató alapított futballcsapatot munkásai szabadidejének megszervezése, valamint a káderek, alkalmazottak és munkások beilleszkedésének megkönnyítése érdekében.

Futball a gyárakban és a munkásvárosokban

1904-ben a Rio de Janeiro Bangú nevű külvárosában fekvő Companhia Progresso Industrial textilgyár angol káderei és alkalmazottai megalapították a Bangú Atlétikai Klubot. A külváros földrajzi elszigeteltsége miatt azonban a brazil és külföldi szakemberek és alkalmazottak mellett kénytelenek voltak munkásokat is bevenni a csapatba. Az első csapatokban így egy vagy két brazil is szerepelt az öt angol, három olasz és két portugál mellett. A brazil és munkásszármazású játékosok aránya idővel megnőtt, s ebből következően a fekete és mulatt játékosoké is. Családtagjaik, illetve a negyed lakói alkották az első proletárközönséget, mely egyre népesebb lett, miután a Bangú bekerült a riói labdarúgó ligába és a riói bajnokság első osztályába. A Bangú csapata hamarosan ismertebb lett, mint maga az üzem, s így annak jó hírére öregbítette.

A Bangúval együtt a munkás futballista alakja is feltűnt a színen, akinek labdarúgói kvalitásai sokkal figyelemreméltóbbak voltak, mint az általa végzett munka. A munkás futballistát különböző előjogok is megillették: munkaidőben edzhetett, kevésbé fárasztó állást kapott. A vállalat vezetői igen hamar felismerték a saját csapatból származó előnyöket: a dolgozók motiváltabbak lettek, kialakult bennük a vállalathoz tartozás érzése (Rosenfeld 1993: 82). A sport egyre jobban alkalmazkodott a munkásvárosok életmódjához és napirendjéhez.

A bangúi gyár vezetői hamar rádöbrentek arra, mi fogja Brazíliában elterjeszteni a futballt a különböző társadalmi osztályok körében, ahogy Európában és Dél-Amerikában is: maga a futball mint pedagógiai és fegyelmezési eszköz, mely nemcsak az angol elitinternátusokban, hanem az alsóbb néposztályok fiataljainak erkölcsi nevelésére szakosodott intézményekben is felhasználható (Bourdieu 1980).

Több gyár is ösztönözni kezdte alkalmazottait és munkásait e sport gyakorlására, különösen a textilgyárak, melyekből akkoriban igen sok volt az országban. Mindegyikük a bangúi gyárat és csapatát tekintette példaképének. 1908-ban például az América Fabril vállalat angol vezetői a Rio de Janeirótól 90 km-re fekvő Magéban megalapították a Pau Grande Sportegyesületet. Ennek a csapatnak az egyik majdani játékosa, aki már olyan futballt játszik, amit a közönség is új stílusként üdvözöl, 1958-ban világbajnok lesz. A neve: Garrincha.

A Bangú mellett egy másik textilgyári csapat is részt vett a riói első osztályú bajnokságban: az Andaraí, melynek székhelye Rio északi részének hasonló nevű negyedében volt. A Bangú azonban tudott a professzionalizmus irányába lépni, míg az Andaraínak ez nem sikerült. A maga elszigetelt, munkásvárosi környezetében a bangúi gyár gyermek- és ifjúsági csapatokból toborozta játékosait. Ezek egyike volt az Esperança, ahonnan több nagy futballista is kikerült, köztük Domingos da Guia. De míg a Bangú félelmetes ellenfélnek bizonyult, amikor otthon, szurkolótáborba lelkes biztatása közepette játszott, a riói bajnokságon nem tudott győzelmet aratni.

A rendelkezésre álló szabadidő, a források, a különféle európai, argentin és uruguayi taktikák és edzési módok beható ismerete a nagy klubok elit amatőrjeinek olyan fölényt biztosított, amit a munkás labdarúgók, korlátozott eszközeikkel, nem tudtak kompenzálni.

Az amatőrizmus válságát kísérő társadalmi feszültségek

Az elitklubok fölénye 1923-ban tört meg, amikor a portugál bevándorlók kolóniájának tekintélyes klubja, a Vasco da Gama, először nevezett be az első osztályú bajnokságba, és meg is nyerte azt. Az 1922-ben másodosztályú bajnok Vasco csapatának titka abban rejlett, hogy a külváros legjobb játékosait szerződtette le, akik között fehérek, feketék és mulattok egyaránt voltak, s akiket a klub által finanszírozott félbennlakásos rendszer keretében tartott fenn. Ez lehetővé tette, hogy a sportolók teljes munkaidőben a futball rendelkezésére álljanak (Filho 1964). Ez a csapat ékes bizonyítéka volt annak, hogy a sport egyre népszerűbbé vált, miközben angol mintára azért megőrizte arisztokrata jellegét. Valójában azonban az első osztályú bajnokságban domináns arisztokrata klubokkal ellentétben a Vasco da Gama egyesület játékosai nem ugyanahhoz a társadalmi osztályhoz tartoztak, mint a klub tulajdonosai. Az arisztokrataklubokban a sportolók és a klubtagokból álló közönség együtt szórakozott a mérkőzések után, ahogy azt a mindennapokban, a klub székhelyén vagy az estélyeken is tette. A portugál klub nem rendelkezett olyan sportolókkal, akik ugyanahhoz a társadalmi osztályhoz tartoztak volna, mint az egyesület tulajdonosai. A portugál fiatalság ugyanis kevésbé volt bevonható, mivel vagy éppen tanult, vagy a családi vállalkozás ügyeivel volt elfoglalva, szemben a brazil arisztokrácia fiataljaival, akik az európai elit oktatási rendszerének modelljét követték. Az oktatási folyamatnak ott szerves része volt a hosszú tanulmányi idő és a sport, melyeknek az volt a célja, hogy felkészítsék a fiatalokat a magasabb szintű gazdasági és politikai hatalom gyakorlására. A Vasco da Gama versenyképessége tehát egyrészt a sport „elproletárosításában” rejlett, amit a klub azon a címen valósított meg, hogy a környék legjobb játékosait toborozza tagjait, másrészt annak „elpolgárosításában”, azaz abban, hogy pénzügyi alapokra helyezte a futballt, amikor megélhetést biztosított a játékosoknak (akik nem rendelkeztek megfelelő anyagi forrásokkal egy állandó szabadidős tevékenység folytatásához). Ezt egyfajta félbennlakásos rendszerrel sikerült a klubnak megoldania, mely étkezést és anyagi támogatást biztosított a sportolók számára, és arra ösztönözte őket, hogy legalább annyit, de inkább többet eddzenek, mint a nagy klubok játékosai. Az 1923-as bajnok Vasco egy immár tipikusan külvárosi, fehérekből, feketékből és mulattokból álló csapattal mutatkozott be, melynek kapusa egy taxisofőr volt, játékosai pedig nagyrészt a Bangú, az Andaraí és más, alsóbb bajnoki osztályokhoz tartozó csapatok volt munkás labdarúgói közül kerültek ki.

A Vasco 1923-as riói bajnoki győzelme felerősítette az amatőrizmus védekező magatartását az alsóbb néposztályok elit sportba való felemelkedésével szemben, ahogy azt Angliával kapcsolatban Dunning (1994) is megállapítja. Ennek egyik fejleményeként új futball-ligát alakítanak, amelybe a Vascót nem hívják meg, mégpedig azzal az ürüggyel, hogy nincs saját stadionja. A portugál kolónia erre nyom-

ban összefog, és felépíti a város legnagyobb stadionját, ötvenezer férőhellyel (a Fluminenséé húszezer férőhelyes), melyet 1927-ben avatnak fel. A Vasco stadionjának mérete nem csak önérzeti kérdés volt – a csapat kiválóságát, illetve a portugál kolónia mozgósításának köszönhetően jócskán megnövekedett szurkolótábor nagyságát is jelezte. A nagy klubok egyébként gazdasági szempontok miatt végül már azelőtt jóváhagyták a Vasco tagságát, hogy stadionjának építése befejeződött volna.

Hoztak viszont más intézkedéseket. Például Rio állam válogatottjában, amely a brazil bajnoki címért versenyezhetett, nem szerepelt egyetlen játékos sem a bajnok Vasco csapatából. Megalakult ezenkívül egy bizottság is, mely a játékosok megélhetési körülményeit vizsgálta ki abból a célból, hogy megállapíthassa, vajon a csapat tényleg amatőr-e. E vizsgálat tartalma és maga az eljárás is számos osztály-előítéleten alapult. A Vasco nemcsak hogy egy kvázibennlakásos rendszerben tartotta fenn a csapatát, amihez hozzátartozott a teljes ellátás, a közös szállás, a mez és az edzész felszerelés biztosítása is, de még eredményprémiumot, ún. *bichót*, és némi utazási hozzájárulást is fizetett a játékosainak. Ez az anyagi függés összeegyeztethetetlen volt azzal az elképzeléssel, amit a sport brazíliai meghonosítói – vezetők és játékosok – alakítottak ki magukban arról, hogy milyen társadalmi helyzetűnek kell lennie egy futballistának. A játékosoknak maguknak kellett megvenniük a sportfelszereléseiket, a szabadidejükben kellett edzeniük és játszaniuk, és állniuk kellett az utazás során esetlegesen felmerülő reprezentációs költségeket is (a játékosok soha nem mulasztották el magukkal vinni a szmokingjukat, ha São Paulóba, Montevideóba vagy Buenos Airesbe utaztak). Amikor a Vasco nagypolgár tulajdonosai tudomást szereztek a vizsgálatról, a látszat megőrzése érdekében többnyire a tulajdonukban lévő kereskedőházakban alkalmazták a játékosokat, ahol azok sokkal több kiváltságot élveztek, mint a gyárak munkás labdarúgói. Ez utóbbiakat az „amatőrpárti” vezetők sokkal inkább elfogadták; szemükben a gyár által biztosított erkölcsi keret és a tény, hogy a munkás labdarúgó dolgozik, de munka mellett is tud jó sportoló lenni – más szóval nincs elég ideje arra, hogy esélyes vetélytársa lehessen a nagy klubok játékosainak –, egyfajta legitimációs erővel bírt, s ráadásul még az az erénye is megvolt, hogy nem zárta ki teljesen a szegényeket az amatőr futballból. Mindazonáltal az új liga bizonyos foglalkozások képviselőinek, például a dokkmunkásoknak, a katonáknak, illetve azoknak, akik rendszeres borkoraválót kaptak – így a kávéházi pincéreknek és a taxisofőröknek –, önkényesen megtiltotta, hogy az első osztályban játsszanak.

Az új szövetség egy másik intézkedést is foganatosított: a játékosoknak tudniuk kellett helyesen írni és olvasni. Amikor a mérkőzés előtt a labdarúgók pályára léptek, nemcsak a nevüket kellett odaírniuk egy listára, hanem egy rövid „nevezési űrlapot” is ki kellett tölteniük. A futballistáit a külvárosokból toborzó Vasco da Gama és São Cristóvão e látszólag semleges csapda kiküszöbölésére játékosait külön a számukra indított intenzív tanfolyamokra íratta be, ahol azok megtanultak írni-olvasni, és alapvető elemi képzésben részesültek.

A faji előítéletek egy másik megnyilvánulása a „rizsporos” gúnynév eredetmítosza, mellyel a Fluminense Futebol Clube – az ország legrégebbi és egyik legarisztokratikusabb futballklubja – tagjait és szurkolóit illették. A mulatt focista, Carlos Alberto az América Futebol Clube másodosztályú csapatában játszott, ahol összebarátkozott az egyetemista játékosokkal. 1916-ban felkérését kapott, hogy játsszon

a Fluminense első osztályú csapatában. A pályára lépés ünnepélyes pillanatában, amikor a játékosok felsorakoznak és üdvözlik a lelátók előkelő közönségét, Carlos Alberto állítólag az öltözőben maradt, ahol rizsporral kente be az arcát, hogy fehérebbnek látszon. Azt mesélik, hogy az América ellen vívott egyik meccsen régi klubja szurkolói, akik nem tudták megbocsátani hajdani sportolójuk árulását, a stadion legolcsóbb tribünjeiről minduntalan a „Rizsporos! Rizsporos!” kiáltásokat hallatták. Ez a viselkedés nemcsak a csapatot, de az egész arisztokrata klubot lejáratja. A húszas években lejátszódott epizód egy Mário Filho nevű újságíró krónikája révén vált népszerűvé a harmincas években, ami azzal a céllal íródott, hogy vetélkedést gerjessen a szurkolótáborok között, és odavonzza a nagyközönséget a szárnyait bontogató profi labdarúgás meccseire. Amikor a harmincas évek végén a Flamengo a város legnépszerűbb csapata lett, a Fluminense szurkolói ellentámadásba lendültek, és „leszénporoszták” a Flamengo híveit (Rodrigues és Filho 1987: 57–62). E gúnynevek azóta is használatban vannak, olyannyira, hogy a két szurkolócsapat végül azonosult velük.

Ez a többé-kevésbé mitikus epizód jól mutatja, hogy a mulattok és a feketék interiorizálták társadalmilag alacsonyabb rendű helyzetüket (ahogy azt a hagyomány szerint Carlos Alberto is tette). Állítólag 1923-ban, egy hajón felszolgált gálavacsorán a Fluminense egyik fehér játékosa, aki tagja volt a brazil válogatottnak is, úgy tett, mintha meginná az asztalra kézmosó gyanánt odakészített levendulás vizet. Egyszerű származású csapattársai, akik még sohasem láttak ilyet, nyomban követték a példáját. Ez a tréfa azokat a vezetőket igazolta, akik etikettbeli hiányosságokra hivatkozva hevesen ellenezték a feketék nemzetközi küldöttségekben való részvételét.

Mindebből érthető tehát, hogy a nagy klubok miért reagáltak olyan ellenségesen, amikor 1923-ban a Vasco da Gama szegény fehérekből, meszticekből és feketékből álló csapata megjelent a színen és sikert aratott. Azokban az években, amikor a Vascót kizárták a klubok ligájából (1924-ben és 1925-ben), a Fluminense és a Flamengo szerezte meg a bajnoki címet. Úgy tűnik, helyreállt a korábbi rend, azzal együtt, hogy a „kis” São Cristóvão-nak 1926-ban, a Vascónak pedig a ligába való visszatérése után, 1929-ben sikerült győznie, hiszen a bajnoki címet 1927-ben, 1928-ban, 1930-ban, 1931-ben és 1932-ben is a hagyományos klubok nyerték el. Az amatőr labdarúgás válsága azonban, amely már akkor „kávébarna amatőrizmus”-ként jelenik meg, csak növeli azon játékosok, sportújságírók, sőt klubvezetők táborát, akik a profi labdarúgás bevezetése mellett kardoskodnak.

Valójában nemcsak a feketék érezték kényelmetlenül magukat az amatőrizmus miliójében, hanem azok a fehérek is, akik nem tartoztak a futballt Brazíliában meghonosító elithez. A húszas évek második felének, a harmincas évek elejének egyik ismert játékosa, Floriano Peixoto Corrêa könyvében, mely azon ritka művek egyike, melyek futballisták tollából születtek, ezt a krízis okozta rossz közérzetet írja le. Floriano 1903-ban született Minas Gerais államban, vidéki kisbirtokosok gyermekeként. Tizenhárom éves korában a barbacenai katonai kollégiumba kerül, ahol a futball és a tanulmányok terén elért eredményeivel egyaránt kitűnik. A Porto Alegre-i katonaiskolában már nemcsak a kollégium csapatában, hanem helyi klubokban is játszik. 1924-ben Rióba jön, hogy részt vegyen a nemzeti katonai labdarúgó-bajnokságon, s ekkor hívják meg a Fluminenséba játszani, mégpedig a stratég-

giallag fontos középpályás posztjára. Ez az egyesület burkoltan a Vasco da Gamát próbálta utánozni, amikor egyes játékosait szerződtette, s az egyesület költségére fedezte szükségleteiket. Amíg azonban a portugál klub ezt a riói külvárosok alsóbb néprétegeiből származó játékosaival tette, addig a Fluminense a braziliai vidéki középosztályok fehér játékosaival. Floriano végül bekerült a Fluminense első osztályú csapatába, az egyesület pedig szállást és a törzsközönséghez igazodó életszínvonalat, más szóval megemelt ruhaköltséget biztosított a számára. Floriano fehér volt és egy belső-braziliai „jó családból” származott, ezért úgy gondolták, társadalmi helyzete kellőképpen feljogosítja arra, hogy látogassa a klub székhelyét és rendezvényeit. Mivel azonban az új futball-liga vizsgálatokat indított a fiktív állásokban alkalmazott „álatörők” kiszűrésére, a Fluminense vezetői, miután Florianót kiemelték a hadseregből, mégsem váltották be az alkalmazására tett ígéretüket, hanem kölcsönökkel támogatták, amiket aztán nem tudott visszafizetni. Amikor meguntta, hogy folyton kölcsönért kelljen folyamodnia, a fontos meccsekre szóló jegyek viszonteladásából próbált pénzt keresni. Sikerült számozott helyeket szereznie az egyesület pénztáránál, amelyeket aztán másokon keresztül, drágábban adott tovább egy nappal a mérkőzések előtt. Amikor a liga „álatörők” utáni nyomozási láza alábbhagy, Floriano a város egyik gazdasági lapjánál kap adminisztratív állást. 1927-ben, a futballistáknál gyakori bohém életvitel és érzelmi problémák miatt rossz passzba kerül, és a városi bajnokság döntőjén gyengén játszik az América ellen; megvádolják, hogy eladta magát a másik klub támogatóinak. A pletykák miatt végül kénytelen búcsút mondani a Fluminensénak. Aztán más klubokkal kapcsolatban is hasonló vádak érik. Később, a profi labdarúgás elterjedésével, a korrupciós gyanúk célpontjai többnyire a feketék lesznek (Filho 1964: 227).

A profizmus meggyökeresedése: fekete játékosok és a brazil stílus kialakulása

A nemzetközi labdarúgás által gyakorolt külső nyomás miatt az amatőr brazil futball krízise tovább súlyosbodik, sőt már-már elviselhetetlenné válik. A világbajnokságok elindulásával a harmincas évek elején számos dél-amerikai játékos, aki az amatőrizmus által rákényszerített megszorítások miatt nem tudta kibontakoztatni tehetségét, európai, különösen olasz klubokban próbál szerencsét. Mussolini, a második világbajnokság tervezett olaszországi megrendezésére való tekintettel, ösztönözni akarja az olasz futballt, és megígéri, hogy stadiont építtet annak a csapatnak, amelyik megnyeri a nemzeti bajnokságot. A klubok közti versengés nyomán lázas kutatás indul a jó latin-amerikai játékosok után, ami a fasiszta Itália kontextusában olasz származású argentin, uruguayi és brazil – főleg São Pauló-i – jó játékosokat jelent. E toborzás leginkább az argentin futballt fenyegeti; ez az oka annak, hogy a Buenos Aires-i, majd a montevideói klubok áttérnek a profizmusra, amely aztán a São Pauló-i és riói klubokra is áttérjed. Azok a fehér játékosok, akik nem *oriundik* (nem olasz származásúak), papírjaikat meghamisítva olasz nevet vesznek fel – az itáliai klubok ügynökeinek jóváhagyásával. Valahogy ellensúlyozni kellett azonban a játékosok nagyarányú elvándorlását, ezért komolyan mérlegelni kezdték a profi labdarúgásra való áttérést.

A fekete játékosok előtt azonban zárva marad a legfontosabb „importőr”, Musolini Itáliája felé vezető út. Márpedig a fekete középpályás Fausto, Floriano kortársa, az 1929-es bajnok Vasco csapatának tagja, aki az 1930-as világbajnokságon is ragyogó teljesítményt nyújtott, a futballból akar megélni. Amikor a Vasco 1931-ben Spanyolországba utazik, ajánlatot kap az FC Barcelonától, és az országban marad. Külföldi tartózkodása azonban nem tart sokáig: amikor Brazíliában is meggyökereedik a profizmus, 1933-ban visszatér a Vascohoz. 1932-ben két másik brazil játékos, Domingos da Guia és Leônidas da Silva nyújt figyelemre méltó teljesítményt az akkori világbajnok Uruguay elleni győztes meccsen, Montevideóban. Domingost a Nacional de Montevideo, Leônidast a Peñarol szerződteti le. Ők 1934-ben jönnek vissza, brazil profi csapatokhoz. Ezzel szemben azok a fehér játékosok, akik olasz csapatokhoz igazoltak, végül ott is telepednek le. Ez annál is könnyebb a számukra, mivel az olaszok jó szemmel nézik, ha az egykori kivándoroltak leszármazottai jó feltételek mellett visszatérnek az országba. A fehérekkel ellentétben a feketék számára nem marad más, csak a „helyi” siker. E két csoport számára a futball nem ugyanazt jelenti: az előbbieket „kiváló profik”, akik nemzetközi szinten is jó eséllyel kamatoztathatják tehetségüket, az utóbbiak tehetséges játékosok, akik számára a sportsiker etnikai emancipációt biztosít ugyan, ám a Brazílián kívüli karriert nem teszi lehetővé. A profizmus a feketék számára végül eszköz lesz arra, hogy a sport révén egyenjogúvá válhassanak – ami egyébként elengedhetetlen feltétele annak, hogy a labdarúgás valóban „nemzeti” sporttá váljon. Ez nem pusztán pénzkérdés volt; attól is függött, hogy sikerül-e identitáskapcsolatot teremteni közönség és játékosok között, akiket a sport révén való társadalmi emancipáció közös törekvése egyesített (Leite Lopes 1994; Leite Lopes és Faguer 1994).

A játékosok és a közönség közti identifikáció a profizmus meggyökerekedését követően rögtön tapasztalható volt. Azzal, hogy a Flamengo olyan játékosokat szerződtetett le, mint Fausto, Domingos és Leônidas da Silva, sikerült a város legnépszerűbb egyesületévé válnia. Tizenkét évvel később, amikor játékosait kezdte egyre inkább az alsóbb néposztályok köréből toborozni, ahogy azt a Vasco da Gama már 1923 óta tette, a Flamingónak megvolt az az előnye, hogy a maga meszitic egyetemességében brazil klubként azonosíthassa magát, szemben a portugál kolónia vezetőinek és szurkolóinak zárt csoportjával. A Flamengo központja 1935-ben az egyik előkelő negyedből egy társadalmilag vegyes összetételű negyedbe költözött. Amikor a nemzeti csapat 1938-ban a bajnoki címmel hazatért a világbajnokságról, Domingos és Leônidas addig is nagy népszerűsége tovább nőtt, s ez a Flamingóra is nyilvánvalóan kedvező hatást gyakorolt. A harmincas évektől kezdődően elindul tehát a labdarúgás demokratizálódása. A Flamengo, melynek játékosai többségükben mulattok és feketék, egyre népszerűbb. Három egymást követő évben – 1942-ben, 1943-ban és 1944-ben – is győzelmet arat a riói városi bajnokságon, és az a kép alakul ki róla, hogy egy univerzalista, pozitív, fajilag kevert egyesület. Leônidas helyére a fiatal mulatt Zizinho kerül, aki 1950-ig, a Bangúba való átigazolásáig marad az egyesületnél. A Flamengo ezután még egyszer átalakítja a csapatot, s 1952-ben, 1953-ban és 1954-ben ismét megnyeri a bajnokságot. A negyvenes évek végének nagy csapata azonban még a Vasco da Gama, amely az 1950-es világbajnokság nemzeti válogatottjának gerincét adja, nagy népszerűséget szerezve ezzel a klubnak.

A rasszista sztereotípiák visszatérése az 1950-es vereség után

A labdarúgás demokratizálásában tett nagy előrelépések ellenére a brazil társadalom rasszista sztereotípiái és előítéletei, kevésbé nyíltan ugyan, de továbbra is elevenen éltek. Így a szegény sorú fekete fiatalok tömeges leigazolását is negatív felhangok kísérték. Hamar megvádolták őket, hogy fegyelmezetlenek, alkoholisták, és hajlandók eladni magukat az ellenfélnek (Filho 1964). Mindez nem akadályozta meg a szurkolókat abban, hogy elfogadják, sőt bálványozzák saját klubjuk fekete játékosait, ha azonban a rivális csapat fekete játékosairól volt szó, fajgyűlöletből megvetették őket.

A brazilok Uruguay elleni veresége a Brazíliában játszott 1950-es világbajnokság döntőjében aztán a vádaskodások egész áradatát indította el a brazil védelem fekete játékosai ellen, akiket e „tragédia” bűnbakjainak kiáltottak ki. Ezek a rasszista sztereotípiák állítólagos tudományos megalapozottságukat az amerikai és európai fizikai antropológusok evolucionista és szociáldarwinista elméleteitől kölcsönözték, melyek akkoriban nagy visszhangra találtak a brazil elit körében. E fajgyűlölő evolúcióelméletek alapján – melyek rangsorolták a különböző emberi „fajokat” és elutasították a faji keveredést – úgy képzelték, hogy a brazil lakosság fokozatosan „ki fog fehéredni”, mivel az európai bevándorlók és a vérkeveredés mindenképpen megnöveli majd a fehér „faj” számbeli fölényét. Ugyancsak e teóriák szerint a kevésbé „civilizált” feketék és meszticek ingatag jelleműek. Még ha az efféle elméletek el is ismerték, hogy a feketék és a mulattok testi adottságai és ügyessége jól kamatoztatható a zene és a tánc terén, ingatag természetüket az eredményes sport szempontjából hátránynak tekintették. Az 1950-es világbajnoki vereség alátámasztani látszott ezt a „tudományos hipotézist”, amelyet néhány sportvezető is vallott: a verseny legjobb csapata, mely végig tetszetős technikával, ügyesen játszott, végül mégis 2:1-re veszített a saját – a világ akkori legnagyobb – stadionjában, a legnagyobb szurkolótábor előtt, egy technikailag felkészületlenebb, ám eltökélt csapattal szemben.

Amikor Svájcban, az 1954-es világbajnokságon a magyarok ellen vívott 4:2-es, dulakodásba fulladt mérkőzés után Brazília kiesett, az esemény arra készítette a brazil küldöttség vezetőjét, hogy e teóriák alapján jelentést írjon a nemzeti válogatott szerepléséről, amelyben a vereséget a brazil vérkeveredésből adódó állítólagos érzelmi labilitással magyarázta.

A társadalmi stigma átlényegülése briliáns futballstílussá: az 1958-as VB és az első „többnemzetiségű” világbajnok csapat

Amikor 1958-ban – a lakosság által nemzeti tragédiaként megélt 1950-es nagy vereség után – Brazília győzni tudott a svédországi világbajnokságon, miután Anglia ellen döntetlent játszott, Ausztriát, a Szovjetuniót, Franciaországot és Svédországot pedig megverte, egyúttal rácáfolt a mesztic brazil hiányosságaival kapcsolatos tudományos okoskodásokra és rasszista sztereotípiákra is. A „csak a véletlennek köszönhető, hogy világbajnokok lettünk” típusú érvelés cáfolatakép-

pen szinte ugyanaz a csapat nyeri meg az 1962-es chilei világbajnokságot is, miután győz Mexikó, Spanyolország, Anglia, Chile és Csehszlovákia ellen. Ez az első vegyes – feketékből, fehérekből és mulattokból álló – csapat, amelyik elnyeri az aranyserleget, egy olyan korszakban, amikor az európai csapatok játékosai kivétel nélkül mind fehérek. 1954-hez képest az 1958-as csapatot egy tapasztaltabb vezetőgárda irányítja, az egész felkészülést egy „technikai bizottság” szervezi, s ami a legfontosabb, egy sor kiváló játékost tudhat a tagjai között, akik közül az idősebbek – például a balhátvéd Nilton Santos és a középpályás Didi – tapasztaltsága jól kiegyensúlyozza a többiek – főként Pelé és Garrincha – fiatalos és meglepő stílusát. Didi, Pelé és Garrincha nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy átalakuljon a kedvezőtlen testi adottságokról és stigmákról – például a bőrszínről – alkotott kép, hiszen ezek nekik köszönhetően váltak egy futballjátékos fizikai kiválóságának jeleivé. Didi, hosszú beadásaival és görbe röppályájú, „hulló falevél” módjára földet érő szabadrúgásaival (amikor a labda ellipszis alakú pályát ír le, s megtéveszti a kapust), a csel és az elegancia megtévesztője, akit 1958-ban a sajtó a világbajnokság legjobb játékosának választ. Pelé egy tizenhét éves, fiatal csodagyerek, aki tisztában van az aszketizmus erényeivel és a futballista karrier csapdáival, ugyanakkor megvan benne az előző generáció minden erénye is. Végül Garrincha szélsőséges módon példázta azt, hogyan lehet a testi és társadalmi stigmákból fizikai és sporttőkét kovácsolni. Vidéki környezetben, a Riótól 90 kilométerre fekvő Pau Grande textilgyárában született és nevelkedett, s ott is lakott egészen az 1962-es világbajnokságig. Azzal együtt, hogy görbék a lábai, hogy nem érdekli semmi, ami a profi karrierrel kapcsolatos, következképp nem szorong és nem ideges a döntő meccsek előtt, a brazil alsóbb néposztályok tipikus jegyeit és stigmáit magán viselő mesztic Garrincha extrém példája annak, hogyan alakulnak át ezek a hátrányos vonások szokatlan és meglepő stílussá, a jobb szárnyon áttörő, az ellenfél védelmére nézve végzetes labdavezetése (Leite Lopes és Maresca 1989).

Az 1958-as év tehát az európai – különösen az angol – csapatokkal szembeni alsóbbrendűségi érzés végét jelenti, de említhetnénk még az argentin csapatot is, mert bár semmilyen fontos nemzetközi címet nem szerzett, Brazília példaképeként tekintette az argentin futballt. Mivel a sport itt igen elterjedt volt az alsóbb néposztályok körében, a húszas években Argentína uralta a dél-amerikai focit. Később aztán, a harmincas években számos argentin játékos ment Olaszországba, amely 1934-ben és 1938-ban világbajnok lett, az ötvenes években pedig Spanyolországba, melynek klubjai a világ akkori élvonalához tartoztak.

1958 azonban Argentína számára – melynek ez az év jelentette a nagy visszatérést a nemzetközi bajnokságokra – tragikusan alakul, hiszen 6:1-re veszít Csehszlovákia ellen, és tanúja a brazil keverék csapat győzelmének, melynek fekete és mulatt játékosait, ne felejtjük el, a harmincas években elszigetelték a nagy európai kluboktól, s akik nagyban hozzájárultak a brazil nemzeti játéktípus kialakításához. Az 1958-as győzelemig azonban ez a stílus, habár a közönség igen nagyra becsülte, kevésbé tűnt hatékonynak, mint az argentin vagy az európai játék. Az alsóbbrendűségi érzés kialakulásához és továbbéléséhez a rasszista sztereotípiák és elméletek is hozzájárultak, melyeket a fekete és mesztic lakosság interiorizált.

Ily módon az 1958-as győzelem, mely 1950-ben, Maracanában már oly közel volt, és mégis tragédiával végződött, kellemes meglepetésként érte az országot.

A svédországi nemzetközi elismerés kellett hozzá, hogy Brazíliában pozitív kép alakuljon ki saját többenemzetiségű labdarúgásáról.

Hedonizmus vagy önfegyelem: a profi karrier menedzselésének nehézségei

A feketék és meszticek testi adottságaihoz kötődő nemzeti stílus a harmincas évektől kezdve jelenik meg, amikor a futball elterjed az alsóbb néposztályok fiataljai között, akik a *peladákon* (gyep nélküli területeken), gyárak, iskolák, laktanyák udvarain, üres telkeken vagy a tengerparton – s gyakran mezítláb – rúgták a labdát. Az 1970-es világbajnokság generációja még ezeken a helyeken kezdte a futballt, a későbbiek számára azonban a városi terjeszkedés miatt ez a lehetőség megszűnt. Ugyanígy átalakult a munkahelyi futball is. Az, hogy a Garrincha-féle futball kihalt, illetve hogy többé már nem lehetett hasonló játékosokat találni, kétségkívül összefüggött azzal a ténnyel, hogy egy bizonyos réteg – a munkásvárosok lakossága – eltűnt. Megnő a középosztálybeli játékosok aránya, akik már a tornatermekben vagy a strandokon kezdik a futballt. Néhányan közülük tevékeny szerepet vállalnak az első labdarúgó-szakszervezet megalakításában a nyolcvanas évek elején, amikor a brazil politikai élet újfent demokratizálódik (Benzaquem de Araújo 1980).

A hetvenes évektől kezdve az európai klubok is szemet vetnek a brazil játékosokra, akik így gyakran kerülnek külföldre, beleértve a meszticeket és a feketéket is. A portugál, francia, holland, belga és angol gyarmatokról, illetve volt gyarmatokról származó színes bőrű játékosok bevonásával – akik Olaszországban és Spanyolországban is feltűnnek – tehát még nemzetközibbé válik az európai futball. A hetvenes években több brazil játékos, köztük Pelé is, az Egyesült Államokba megy játszani. A nyolcvanas évektől kezdve Japán is nagy importórré válik. A játékosok fizetései – csakúgy, mint az átadásukból a klubok és a közvetítők számlájára befolyó összegek – elképesztő módon megnőnek.

Nehéz egymással összeegyeztetni az alacsonyabb néposztályokra jellemző hedonizmust (Hoggart 1969), ami játékestílusukban, az „örömfociban” is kifejezésre jut, illetve az élsportolók életéhez hozzá tartozó fegyelmet és áldozatokat, különösen a hetvenes évek előtt, amikor a jobb játékosok többségének életszínvonala még nem igazán távolodott el a „kávébarna amatőrizmus” modelljétől. Garrincha a végletekig fokozza ezt a népi hedonizmust, ami egyfelől hozzájárul ahhoz, hogy tökélyre fejlessze játékestílusát, másfelől azonban sietteti pályafutása végét. E tekintetben azokat a játékosömegeket képviseli, akik hozzászórtak az alsóbb néposztályok apró örömeihez: az alkoholhoz, a szexhez, a bohém életvitelhez. Napjainkban ez még nehezebb, mivel az alsóbb néposztályokból vagy az alsó középosztályból származó játékosok számára a fogyasztói hedonizmus még nagyobb kísértést jelent. Magas fizetésüknek köszönhetően többnyire rövid időn belül házat vagy lakást vesznek valamelyik divatos gazdag negyedben, és nagy teljesítményű külföldi autót. Vonzódnak a bohém életmódhoz, ami rendszerint labilis és konfliktusokkal teli házassággal párosul. A profi karrier menedzselése mindig nehéz feladat, különösen, ha figyelembe vesszük a túl gyors társadalmi felemelkedés következményeit, meg a sajtó és a rajongók állandó ostromát, aminek a sportolók szak-

mai és magánélete ki van téve. A Peléhez és Zicóhoz hasonló aszketikus sportolók kiegyensúlyozottságát még ennél is nehezebb elérni.

Nem véletlen, hogy a nyolcvanas évek elején elindul egy Atletas de Cristo nevű vallási mozgalom, először Minas Geraisban, aztán 1984-ben Rióban, majd a rákövetkező évben São Paulóban is. 1985-ben ez az evangéliumi mozgalom már háromszáz – többségében labdarúgó – sportolót számlál. A nemzeti válogatott néhány játékosa, például Jorginho és César Sampaio is a tagjai között van. A csoport, mely a rendszeres Biblia-olvasás és vallási összejövetelek révén a sportkarrierhez elengedhetetlen fegyelem és aszketizmus gyakorlását erősítette, egyfajta választ kínált a profizmus dilemmáira és feszültségeire, melyek egyrészt a sportban jelenlévő igen erős gazdasági érdekek, másrészt a fogyasztói hedonizmus nyomása miatt növekedtek meg, s igencsak megnehezítették egy ilyen rövid távú karrier menedzselését.

A labdarúgók megtérésének jelenségével párhuzamosan a klubok szurkolótáborra folyamatosan növekszik. A negyvenes-hatvanas évek főként felnőtt munkásokból, alkalmazottakból álló törekeny táboraival szemben a hetvenes évektől kezdve a rajongók leginkább a fiatalok köréből kerülnek ki. Annak ellenére, hogy a lelátókon még mindig a hagyományos karneválistílus dívik, mely a régi szambadallamok átdolgozásaiban is tovább él, az utóbbi évek szurkolói inkább a Rio és São Paulo külvárosaiban és *faveláiban* elterjedt funky zenét és testbeszédet kedvelik.

Míg a hetvenes évek közepétől érezhetően megemelkedik a középosztályok aránya a labdarúgók között s a foci eltűnik a grundokról, a kilencvenes években éppen hogy olyan kezdeményezéseknek lehetünk tanúi, melyek futballozásra kívánják ösztönözni a nagyvárosok alsóbb néposztályait. Ami korábban a futball révén megvalósult spontán demokratizálódási folyamat volt, mellyel az alsóbb rétegek előtt is lehetőség nyílt a társadalmi felemelkedésre, az mára e rétegek gyermekeinek és fiataljainak szocializálását és fegyelmezését szolgáló nevelési eszközzé vált. Ezek a rétegek nemcsak a grundok és vállalati futballpályák nyújtotta sportolási lehetőséget veszítették el, hanem gyakran olyan negyedekben laknak, ahol az álláshiány, a silány színvonalú oktatás, az illegális tevékenységek és a bűnözés jelenti az egyetlen „kilátást” (pontosabban a távlatok hiányát) egy olyan fiatalság számára, mely a korábbi generációkkal ellentétben már nem illeszkedik bele egy kétkezi munka jellemezte termelőrendszerbe. Mindenesetre a vidéki kisvárosokban és a külvárosokban még mindig lehet focizni, ahonnan az alsóbb néposztályok továbbra is tömegesen (az igényeket messze meghaladó számban) küldik fiataljaikat a klubok utánpótláscsapataiba és az ifjúsági válogatottba.

A „mesztic” futball Brazíliában a jövőben is az egyik eszköz lesz az alsóbb néposztályok számára a leggazdagabb és a nemzet által leginkább megbecsült társadalmi körökbe való felemelkedéshez, habár sokkal jobb lenne, ha ezekbe gazdasági, politikai vagy szellemi fölényük révén kerülhetnének be. A futball zömében alsóbb néposztályokhoz tartozó közönsége és gyakorlói még mindig képesek osztozni egy olyan tevékenységben, mely egy közös nyelvben egyesíti a különböző osztályokat, még akkor is, ha az alsóbb rétegek egyre rosszabb életkörülmények között kénytelenek élni az ország politikai és gazdasági elitjének többségét jellemző egoizmus miatt, mely a *casa grande* ősi, hagyományos dominanciáját modern neoliberalizmussal ötvözi, s ezzel csak tovább növeli a kirekesztettek táborát.

A testbeszéddel és e szinte egyetemes sportban egy merőben új stílus megteremtésével a brazil alsóbb néposztályoknak sikerült csendben elősegíteniük saját társadalmi felemelkedésüket, még akkor is, ha az relatív volt. Emellett a nemzeti identitás egyik fontos eszközét teremtették meg, amikor ezen a területen ellenkező előjelűre fordították a felsőbb osztályok által kialakított és az egész társadalom által interiorizált rasszista sztereotípiákat és etnocentrizmust.

Kéziratból fordította: *Németh Orsolya*

Hivatkozott irodalom

- Benzaquem de Araújo, R. (1980): *Os Gênios da Pelota; Um Estudo de Futebol como Profissão*. (M.A. Dissertation in Social Anthropology) Rio de Janeiro: Museu Nacional, UFRJ.
- Bourdieu, P. (1980): Comment peut-on être sportif? In *Questions de sociologie*. Paris: Minuit.
- Corrêa, F. P. (1933): *Grandezas e Misérias do nosso Futebol*. Rio de Janeiro: Fores & Mano.
- Dunning, E. (1994): La dynamique du sport moderne. In *Sport et civilisation. La violence maîtrisée*. N. Elias és E. Dunning (Roger Chartier előszavával). Paris: Fayard.
- Filho, M. (1964): *O Negro no Futebol Brasileiro*. (Gilberto Freyre előszavával). Rio de Janeiro: Civilização Brasileira.
- Hoggart, R. (1969): *The Uses of Literacy*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Leite Lopes, J. S. (1994): A vitória do futebol que incorporou a pelada; a invenção do jornalismo esportivo e a entrada dos negros no futebol brasileiro. In *USP*, 22: 64–83. São Paulo.
- Leite Lopes, J. S. és S. Maresca (1989): La disparition de la joie du peuple; notes sur la mort d'un joueur de football. In *Actes de la recherche en sciences sociales*, 79: 27–35.
- Leite Lopes, J. S. és J.-P. Faguer (1994): L'invention du style brésilien; sport, journalisme et politique du Brésil. In *Actes de la recherche en sciences sociales*, 103: 27–35.
- Rodrigues, N. és M. Filho (1987): *Fla-Flu; e as multidões despertaram*. Rio de Janeiro: Editora Europa.
- Rosenfeld, A. (1993): *Negro, Macumba e Futebol*. São Paulo: Perspectiva.